

พุทธวิธีการสอนของครูพระสอนศีลธรรมแบบบูรณาการ

รศ.ดร.เทพประวิณ จันทร์แรง

ดร.พัลลภ ทารุคำจา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

บทนำ

กล่าวได้ว่าสังคมไทยในปัจจุบัน มีปัญหาทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง จนเกิดปรีวิตก ได้มีสภาพตกต่ำเสื่อมโทรมทั้งทางภูมิธรรมและภูมิปัญญา สังคมไทยจึงเป็นสังคมพระพุทธศาสนา อันเป็นระบบที่สร้างจริยธรรมสำหรับประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของโลก กระแสโลกาภิวัตน์ได้มีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของสังคมไทย ทำให้สังคมไทยเสื่อมลงจนมีการกล่าวว่าคุณคนไทยขาดคุณธรรมจริยธรรม ห่างเหินหลักธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างไรก็ตามพระพุทธศาสนายังเป็นระบบจริยธรรมที่สอดคล้องกับพื้นฐานเดิมของสังคมไทย แม้ว่าปัจจุบันจะอยู่ในระดับพื้นผิว จินตนาการว่า ผู้คนห่างเหินจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนา แต่ระบบจริยธรรมศีลธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาก็ยังสืบต่ออยู่อย่างแน่นหนา ในรากฐานของวัฒนธรรมของไทย การสอนจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นการปฏิบัติที่สอดคล้องกลมกลืนกับรากฐานทางวัฒนธรรม เป็นการรู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่แล้วให้เป็นประโยชน์ ซึ่งพร้อมจะทำงานได้อย่างฉับไว และเบาแรงกว่าการกระทำด้วยวิธีการอื่นจึงไม่มีเหตุผลใดจะปฏิเสธการสอนพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ทางจริยธรรม

อย่างไรก็ตามการสอนวิชาพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรขั้นพื้นฐานนั้น ได้กำหนดมาตรฐานการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา ระดับชั้นประถมศึกษาและระดับชั้นมัธยมศึกษาไว้อย่างละเอียดครอบคลุมพระพุทธศาสนา ทั้งพุทธประวัติ หลักธรรมคำสอน ตลอดจนการนำคำสอนมาใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเรียกว่า “วิถีพุทธ” ได้ การเรียนการสอนพระพุทธศาสนาดังกล่าว ครูผู้สอนจะต้องมีภูมิความรู้ด้านพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี กระทรวงศึกษาธิการจึงพิจารณาเห็นว่า ขณะนี้คณะสงฆ์ไทยยังจัดการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาให้แก่กุลบุตรกุลธิดาตลอดมา ซึ่งได้แก่การศึกษาภาษาบาลีประโยค ๑-๒ ถึง เปรียญธรรม ๙ ประโยค การศึกษาธรรมศึกษา การศึกษาระดับปริญญาตรีและบัณฑิตศึกษา ซึ่งมีโรงเรียนพระปริยัติธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นหน่วยผลิตบุคลากรผู้มีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา หากให้พระภิกษุที่สำเร็จการศึกษาของคณะสงฆ์ทำหน้าที่เป็นพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนก็จะเหมาะสมอย่างยิ่ง จึงเสนอ

หลักการนั้นเข้าสู่การพิจารณาของมหาเถรสมาคม ซึ่งก็ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนได้กำหนดขึ้นและเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปีงบประมาณ ๒๕๔๖ โดยมีข้อตกลงร่วมมือระหว่างกระทรวงวัฒนธรรมและกระทรวงศึกษาธิการในการสนับสนุนให้พระภิกษุเข้าไปสอนในโรงเรียนระดับประถมศึกษามัธยมศึกษาและอาชีวศึกษา ซึ่งรัฐบาลได้จัดสรรงบประมาณผ่านทางกรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรมในการสนับสนุนการทำงาน ซึ่งบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมีความสำคัญมากในปัจจุบัน โดยงานวิจัยของพระครูโพธิสุวรรณคุณ (มานพ จันทาโก)^๑ ได้ศึกษาวิจัยเรื่องบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี พบว่า การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ

๑) เพื่อศึกษาบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี

๒) เพื่อเปรียบเทียบบทบาทของพระสอน ศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี จำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล

๓) เพื่อศึกษาปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะเกี่ยวกับบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอน ในจังหวัดสุพรรณบุรี

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ พระสอนศีลธรรม จำนวน ๑๘๕ รูป ที่อยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการวิจัยแบบผสม (Mixed Method Research) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) และการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยคือแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล คือ ความถี่ (Frequency) ร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation) การทดสอบค่าเอฟ (F-test) โดยวิธีการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว (One Way ANOVA) และวิเคราะห์ความแตกต่างรายคู่โดยใช้ (LSD) ทำการวิเคราะห์ข้อมูลการสัมภาษณ์โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) ผลการวิจัย พบว่า

๑. ความคิดเห็นของพระสอนศีลธรรมที่มีต่อบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก (ค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๙๗)

๒. ผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นของพระสอนศีลธรรมที่มีต่อบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี จำแนกตามสถานภาพส่วนบุคคล

^๑ พระครูโพธิสุวรรณคุณ (มานพ จันทาโก), “บทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอน, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต* (สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ) ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙)

พบว่า พระสอนศีลธรรมที่มีการศึกษาทางโลก การศึกษาทางธรรม และการศึกษาบาลีที่ต่างกัน มีความคิดเห็นต่อบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนไว้ ส่วนพระสอนศีลธรรมที่มีพรรษาและประสบการณ์ในการสอนต่างกัน มีความคิดเห็นต่อบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี ไม่แตกต่างกันจึงปฏิเสธสมมติฐานที่ตั้งไว้

๓. ผลการศึกษาปัญหาอุปสรรค พบว่าพระสอนศีลธรรมขาดการทบทวนความรู้ให้กับนักเรียน ครูพระสอนศีลธรรมไม่เพียงพอ บรรยากาศในการเรียนและการจัดเวลาในการสอนไม่เหมาะสมต่อผู้เรียน ยิ่งไปกว่านั้นยังขาดการร่วมมือระหว่าง บ้าน วัด และสถานราชการ สิ่งสนับสนุนทางการศึกษา เช่น สื่อ อุปกรณ์ต่างๆ และนวัตกรรมเทคโนโลยี ไม่มีความหลากหลาย และไม่เท่าทันภาวะการณ์ในปัจจุบัน ส่วนกิจกรรมยังขาดการนำเสนอข้อมูลที่สนับสนุนการศึกษาต่อผู้เรียน ส่วนผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษานั้น การประเมินผลไม่มีความหลากหลายไม่สอดคล้องกับสภาพจริง

ข้อเสนอแนะที่สำคัญสรุปได้ดังนี้ พระสอนศีลธรรมควรมีการทบทวนบทเรียนที่ได้สอนมาแล้ว ก่อนเข้าสู่เนื้อหาในปัจจุบัน ควรเพิ่มจำนวนพระสอนศีลธรรมให้ครอบคลุมทั่วทุกโรงเรียน ควรสร้างบรรยากาศ เช่น สอนธรรมศึกษาในห้องจริยธรรม และนอกสถานที่บริเวณวัดที่ใกล้กับโรงเรียนส่วนสิ่งสนับสนุนทางการศึกษาหน่วยงานต้นสังกัดของพระสอนศีลธรรมและโรงเรียนควรมีการสอบถามสำรวจความต้องการจากพระสอนศีลธรรมพร้อมให้การสนับสนุน ควรมีกิจกรรมพัฒนา พระสอนศีลธรรม ด้านทักษะในการจัดการเรียนการสอน พร้อมทั้งการวัดผลและประเมินผลที่มีประสิทธิภาพ

๔. แนวทางในการพัฒนาบทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอนในจังหวัดสุพรรณบุรี พบว่า คณะพระสงฆ์จังหวัดได้ให้การสนับสนุนพระสอนศีลธรรมในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ที่ช่วยเหลือและพัฒนาชุมชน โดยการอบรมการสอนธรรมะ การให้ความรู้การจัดกิจกรรมในวันสำคัญทางศาสนา เพื่อให้โรงเรียนและชุมชนได้เข้าร่วมและได้รับความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับธรรมะและความรู้ทั่วไป สามารถนำความรู้ไปพัฒนาตนเองและชุมชนต่อไป ส่วนโรงเรียนมีความคาดหวังกับพระสอนศีลธรรมมาก จึงเห็นว่าการสอนศีลธรรมเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ และยังสะท้อนให้เห็นว่าหน่วยงานต้นสังกัดควรแนะนำเทคนิคการสอน และการวัดและประเมินผลที่สามารถนำข้อค้นพบดังกล่าวไปสู่การพัฒนา นอกจากนี้การให้ความอนุเคราะห์ส่งพระสอนศีลธรรมมาสอนนักเรียน ทำให้นักเรียนมีความประพฤติดีและการเรียนดีขึ้น และด้านการอำนวยความสะดวกและการสนับสนุน เห็นว่าขาดการประสานงานอย่างต่อเนื่อง

การบริหารจัดการโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อได้รับมอบภารกิจโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนพร้อมทั้งงบประมาณมาแล้ว เพื่อให้การดำเนินงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์อันพึงประสงค์ คือ นักเรียนได้รับการปลูกฝังในเรื่องคุณธรรมจริยธรรมจากพระสอนศีลธรรมโดยตรง และคุ้มค่ากับงบประมาณที่ได้รับ จึงได้เตรียมแผนปฏิบัติการรองรับการดำเนินการ โครงการพระสอนศีลธรรมอย่างเป็นระบบ และได้ดำเนินการประสานงานกับคณะสงฆ์สถานศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยได้มีการประชาสัมพันธ์โครงการ ฯ และจัดอบรมถวายความรู้เพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศ เพื่อสร้างศักยภาพในการทำงานให้เป็นที่ยอมรับของสถานศึกษาและเพื่อปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมให้กับนักเรียนได้มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง พร้อมกับมีความประพฤติที่ดีงามอย่างเป็นระบบ โดยจัดแผนการดำเนินการให้เป็นไปอย่างมีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ เน้นการบริหารแบบมีส่วนร่วม ซึ่งมีกระบวนการบริหารโครงการคือ

การทบทวนบทบาทของครู ควรเริ่มจากการทบทวนและปรับแต่งความคิด ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของการเรียน โดยต้องถือว่า แก่นแท้ของการเรียน คือ การเรียนรู้ของผู้เรียน ต้องเปลี่ยนจากการยัดวิชาเป็นตัวตั้งมาเป็นยึดมนุษย์หรือผู้เรียนเป็นตัวตั้ง หรือที่เรียกว่า ผู้เรียนเป็นสำคัญ ครูต้องคำนึงถึงหลักความแตกต่างระหว่างบุคคลเป็นสำคัญ ถ้าจะเปรียบเทียบการทำงานของครูกับแพทย์คงไม่ต่างกันมากนัก แพทย์มีหน้าที่บำบัดรักษาอาการป่วยไข้ของผู้ป่วย ด้วยการวิเคราะห์ วินิจฉัยอาการของผู้ป่วยแต่ละคนที่มีความแตกต่างกัน แล้วจัดการบำบัดด้วยการใช้ยาหรือการปฏิบัติอื่น ๆ ที่แตกต่างกัน วิธีการรักษาแบบหนึ่งแบบใดคงจะใช้บำบัดรักษาผู้ป่วยทุกคนเหมือน ๆ กันไม่ได้ นอกจากจะมีอาการป่วยแบบเดียวกัน ในทำนองเดียวกัน ครูก็จำเป็นต้องทำความเข้าใจและศึกษาให้รู้ข้อมูล อันเป็นความแตกต่างของผู้เรียนแต่ละคนและหาวิธีสอนที่เหมาะสม เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้อย่างเต็มที่ เพื่อพัฒนาผู้เรียนแต่ละคนนั้นให้บรรลุถึงศักยภาพสูงสุดที่มีอยู่ และจากข้อมูลที่เป็นวิกฤตทางการศึกษา และวิกฤตของผู้เรียนอีกประการหนึ่ง คือ การจัดการศึกษาที่ไม่ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้นำสิ่งที่ได้เรียนรู้มาปฏิบัติในชีวิตจริง ทำให้ไม่เกิดการเรียนรู้ที่ยั่งยืน ครูจึงต้องหันมาทบทวนบทบาทและหน้าที่ ที่จะต้องแก้ไข โดยต้องตระหนักว่า คุณค่าของการเรียนรู้ คือ การได้นำสิ่งที่เรียนรู้มานั้นไปปฏิบัติให้เกิดผลด้วย ดังนั้นหลักการจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ จึงมีสาระที่สำคัญ ๒ ประการ คือ การจัดการโดยคำนึงถึงความแตกต่างของผู้เรียน และการส่งเสริมให้ผู้เรียนได้นำเอาสิ่งที่เรียนรู้ไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิต เพื่อพัฒนาตนเองไปสู่ศักยภาพสูงสุดที่แต่ละคนจะมีและเป็นที่ทำได้ ส่วนเทคนิค วิธีการจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ประเทศไทยมีพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช ๒๕๔๒ สอดคล้องกับ

งานวิจัยของสุเทพ เชื้อสมุทร^๒ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง รูปแบบการพัฒนาสมรรถนะพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา ผลการวิจัย พบว่า รูปแบบการพัฒนาสมรรถนะพระสอนศีลธรรมมี ๖ ด้าน ได้แก่

๑) ด้านเนื้อหาและหลักสูตร	๒) ด้านการจัดการเรียนการสอน
๓) ด้านผลิตและการใช้สื่อ	๔) ด้านการวัดและประเมินผล
๕) ด้านการวิจัยในชั้นเรียน	๖) ด้านคุณลักษณะและเจตคติ

โดยมีคุณภาพพระดับมากที่สุด คือสมรรถนะด้านการทำวิจัยในชั้นเรียน นอกนั้นก็ยังมีคุณภาพพระดับมากตามลำดับ ผลการประเมินรูปแบบจากผู้เชี่ยวชาญโดยการสนทนากลุ่มทุกคน มีความคิดเห็นว่ารูปแบบการพัฒนาสมรรถนะพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา มีความเหมาะสมระดับมากที่สุดในด้านความเหมาะสม ความสอดคล้อง และความเป็นประโยชน์ สำหรับด้านความเป็นไปได้มีความคิดเห็นในระดับมาก ในการสรุปแนวทางการพัฒนาสมรรถนะสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา ประกอบด้วย การฝึกอบรม การปฐมนิเทศ การกำกับติดตาม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การประเมินผล และการรายงาน

ยุทธศาสตร์การพัฒนา

โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนเป็นโครงการที่สำคัญ และครอบคลุมโรงเรียนหรือสถานศึกษาในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการและอื่น ๆ พบปัญหาและอุปสรรคในการปฏิบัติงาน สมควรที่จะต้องกำหนดยุทธศาสตร์ในการพัฒนาภายใต้กรอบ แผนพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งแผนยุทธศาสตร์โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนนี้จะเป็นแนวทางในขับเคลื่อนงานให้ครูพระสอนศีลธรรมให้มีประสิทธิภาพ การที่รัฐบาลได้มอบหมายให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพระเข้าสอนศีลธรรม ในสถานศึกษาระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษาและอาชีวศึกษานั้น เป็นงานสำคัญและมีปริมาณงานเป็นจำนวนมาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้จัดพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน จำนวน ๑๘,๐๐๐ รูป ซึ่งจัดได้เพียง ๓๑ เปอร์เซนต์ (ความต้องการจำนวน ๕๘,๐๗๓ รูป) โดยในอนาคตจะต้องเพิ่มจำนวนให้ครอบคลุม ตามจำนวนที่ต้องการดังกล่าว

ดังนั้น เพื่อรองรับกับจำนวนพระสอนศีลธรรมที่จะเพิ่มขึ้น ซึ่งเป็นการเพิ่มปริมาณ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเพิ่มคุณภาพในการดำเนินงานด้วยแผนยุทธศาสตร์^๓

^๒ สุเทพ เชื้อสมุทร. “รูปแบบการพัฒนาสมรรถนะพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา” วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยอีสเทิร์นเอเชีย ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ,ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๕๘) : ๘๗.

^๓ สรุปผลการดำเนินงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ปีงบประมาณ ๒๕๔๘-๒๕๕๐ กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม

ยุทธศาสตร์ที่ ๑ การพัฒนาพระสอนศีลธรรม

ยุทธศาสตร์ที่ ๒ วิจัยและพัฒนาและติดตามประเมินผล

ยุทธศาสตร์ที่ ๓ การบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาและทะนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

ยุทธศาสตร์ที่ ๔ การบริหารจัดการ

เป้าประสงค์

๑. พระสอนศีลธรรมมีความรู้และความสามารถในการปฏิบัติงาน โดยมุ่งเน้นให้เกิดสัมฤทธิ์ผลในการสร้างสังคมไทยสู่ความเป็นสังคมวิถีพุทธ

๒. มีผลงานวิจัย เพื่อแสวงหาองค์ความรู้ในการพัฒนาการดำเนินงานให้มีประสิทธิภาพ บรรลุวัตถุประสงค์

๓. มีระบบติดตามประเมินผลที่มีประสิทธิภาพ สำหรับใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงในการบริหารจัดการ

๔. พระสอนศีลธรรมบริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่นักเรียน นักศึกษา ในสถานศึกษาทุกระดับทั่วประเทศและส่งเสริมทะนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมประจำชาติ

๕. มีระบบบริหารจัดการที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ

๖. มีระบบเครือข่ายพระสอนศีลธรรมที่มีพลังผลักดันการดำเนินงานให้ประสบผลสำเร็จตามนโยบายของรัฐบาลและมหาเถรสมาคม

กำหนดเป็นกลยุทธ์ในแผนยุทธศาสตร์ อาทิ เช่น ปรับปรุงคู่มือพระสอนศีลธรรมให้เหมาะสมกับบริบทของสังคมไทยในปัจจุบัน เพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรมให้มีความรู้ความสามารถในการถ่ายทอดความรู้ตลอดจนสร้างจิตสำนึกให้นักเรียน นักศึกษานำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อเป็นคนดีมีศีลธรรมและจริยธรรม สร้างสื่อการสอนหรือเครื่องมือประกอบการเรียนการสอนให้พระสอนศีลธรรม เพื่อประสิทธิภาพการเรียนการสอน อบรมพระสอนศีลธรรมให้มีความสามารถในการประเมินผลการปฏิบัติงานของตนเอง จัดให้มีการบริหารคลังความรู้ สำหรับพระสอนศีลธรรม พัฒนานักวิจัย สนับสนุนทุนวิจัย ให้มีผลงานวิจัย และส่งเสริมการนำผลการวิจัยไปพัฒนาการ ปฏิบัติงานให้มีประสิทธิภาพ สร้างระบบการติดตามประเมินผลพระสอนศีลธรรมทุกด้าน เพิ่มจำนวนผู้ประเมินผลให้เพียงพอต่อจำนวนพระสอนศีลธรรมและเพิ่มขวัญกำลังใจในการปฏิบัติแก่พระสอนศีลธรรม เพิ่มจำนวนพระสอนศีลธรรมให้ครอบคลุมสถานศึกษาทั่วประเทศ ส่งเสริมกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนด้านพระพุทธศาสนา จัดระบบข้อมูลทุกด้านที่เกี่ยวกับพระสอนศีลธรรมให้ครบถ้วนเป็นปัจจุบันและอ้างอิงได้ วางระบบงบประมาณของพระสอนศีลธรรมให้เป็นไปตามระบบของมหาวิทยาลัย เสนอรัฐบาลให้ปรับเพิ่มค่านิตยภัต (ค่าตอบแทนรายเดือน) ให้เหมาะสมกับภาระงานของพระสอนศีลธรรม จัดตั้ง

หน่วยงานที่รับผิดชอบงานพระสอนศีลธรรมขึ้นในวิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ห้องเรียน หน่วยวิทยบริการ กำหนดแผนพัฒนางานพระสอนศีลธรรมทุก ๕ ปี มีการทบทวนปรับแผนทุก ๒ ปี และสร้างความเข้าใจ ในนโยบายและวัตถุประสงค์ของรัฐบาลและมหาเถรสมาคมให้กับผู้เกี่ยวข้องทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง และกำหนดบทบาทผู้สนับสนุนพระสอนศีลธรรมให้เหมาะสม เป็นต้น

พุทธวิธีการสอนของครูพระสอนศีลธรรมแบบบูรณาการ

โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถ ในด้านปริยัติและปฏิบัติ เข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการเรียนรู้ให้นักเรียน นักศึกษา เพื่อให้มีความรู้ ความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา สามารถนำความรู้ไปบูรณาการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่าง เหมาะสมและมีความสุข พระสอนศีลธรรม เป็นบุคลากรที่มีความสำคัญของโครงการ เพราะจะมีบทบาท ในการเผยแผ่ความรู้ด้านพระพุทธศาสนาแก่นักเรียน นักศึกษา อีกทั้งเป็นผู้ที่สร้างให้นักเรียน นักศึกษา เป็นคนดี มีศีลธรรม จริยธรรม นำความรู้ ซึ่งเป็นงานที่ยิ่งใหญ่ในการสร้างคน ท่ามกลางสังคมที่มีปัญหา นานัปการ ปัญหาของสังคมในปัจจุบันเป็นภาวะจำยอมที่ต้องรับเอาความนิยมและวัฒนธรรมตาม กระแสโลกาภิวัตน์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามความสลับซับซ้อนของพฤติกรรมของมนุษย์ การดำเนินชีวิต ได้เห็นห่างจากการประพฤติปฏิบัติศีลธรรมและจริยธรรม มีผลทำให้เยาวชนไทยมีพฤติกรรม การแสดงออกและใช้เสรีภาพด้านต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดปัญหาในสังคมไทย การที่พระสอนศีลธรรมได้เข้ามา มีบทบาทในการสร้างเยาวชนให้มีศีลธรรมและจริยธรรม จึงเป็นงานสำคัญและยิ่งใหญ่ในการสร้าง สังคมไทยให้เป็นสังคมชาวพุทธอย่างแท้จริง เพื่อให้โครงการพระสอนศีลธรรมใน โรงเรียนประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ ผู้ที่จะผ่านการคัดเลือกเข้ามาทำหน้าที่เป็นพระสอนศีลธรรม ซึ่งทำ หน้าที่บริการวิชาการด้านพระพุทธศาสนาให้แก่ นักเรียน นักศึกษา

แม้พระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา แต่ขาดความรู้ในด้านเรียนการสอน การถ่ายทอด การสร้างศรัทธาให้นำเอาคำสอนของพระพุทธเจ้าไปใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นคนดีมี ศีลธรรม จริยธรรม ซึ่งเป็นงานที่ต้องใช้จิตวิทยาระดับสูง มีข้อจำกัดทั้งด้านงบประมาณ อัตราค่าจ้าง โดยเฉพะงบประมาณที่ได้รับ มาในโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ส่วนใหญ่จะเป็นค่านิตยภัต (ค่าตอบแทนรายเดือน) ส่วนงบประมาณ ด้านการบริหารได้รับจำนวนน้อยไม่เพียงพอ จึงทำให้ มหาวิทยาลัยสงฆ์ใช้เงินรายได้ที่มีข้อจำกัดอยู่แล้วมาใช้ในการบริหาร การประสานงานกับผู้สนับสนุน โครงการในระดับจังหวัดมีข้อจำกัดด้านระยะเวลาและสถานที่ จึงทำให้เกิดความล่าช้าในการเสนอ ข้อมูลและการขอความร่วมมือพระสงฆ์ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระสอนศีลธรรมมีฐานะทางครอบครัว แตกต่างกัน ค่านิตยภัต (ค่าตอบแทนรายเดือน) ที่ถวายเดือนละ ๒๕๐๐ บาทนั้น ไม่เพียงพอต่อค่าใช้จ่าย

ที่จำเป็นของพระสอนศีลธรรม เช่น ค่าเดินทาง ค่าวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการเรียนการสอน เป็นต้น พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ มีคุณสมบัติแตกต่างจากครูประจำการที่ทำการสอนในโรงเรียน ส่วนใหญ่จะมีคุณวุฒิปริญญาตรีและได้รับการรับรองการเป็นครูจากคุรุสภา ทำให้เกิดการเปรียบเทียบกันระหว่างพระสอนศีลธรรมกับข้าราชการครูในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ พระสอนศีลธรรมในสถานศึกษา จะต้องเรียนรู้และปรับตัวเข้ากับสังคมทั้งโรงเรียนและชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นสถานศึกษาที่อยู่ห่างไกลจากภูมิลำเนาเดิม การสร้างศรัทธาอุปสาคให้สังคมยอมรับนั้น จะต้องใช้เวลาและศิลปะผู้นำ หากเกิดบกพร่องจะทำให้ภาพพจน์เสียได้

พุทธวิธีในการสอน

พระพุทธรเจ้าทรงเป็นศาสดาของมวลมนุษยและเทวดาทั้งหลาย พระองค์จึงทรงได้รับการถวายพระนามว่า ทรงเป็นบรมครูสูงสุดไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน ในฐานะทรงเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ (Spiritual Guide) ของโลกอย่างแท้จริง ทรงเป็นนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงสอนพุทธศาสนิกชนมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ทรงมีพระปรีชาสามารถในการสอน เนื้อหาหลักธรรมคำสอน มีหลักการสอน และวิธีการสอนหลายวิธีที่มีความเหมาะสมกับแต่ละบุคคลและทรงประสบความสำเร็จในการสอนมาแล้วในสมัยพุทธกาล ดังที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก หมวดพระสุตตันตปิฎก ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต)^๕ ได้สรุปพุทธวิธีในการสอนของพระพุทธรเจ้า ดังนี้

พระพุทธรเจ้าทรงมีหลักทั่วไปในการสอน แบ่งออกเป็น ๓ หลัก คือ

๑. หลักเกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน มีดังนี้

ในการสอนพระพุทธรเจ้าจะเลือกเนื้อหาที่สอน มีลักษณะดังนี้

- ๑) สอนจากสิ่งที่รู้ เห็นเข้าใจง่ายไปหาสิ่งที่เข้าใจได้ยาก สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม
- ๒) สอนเนื้อเรื่องที่ลุ่มลึกไปตามลำดับหรือสอนเนื้อเรื่องที่ค่อยข้างลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้นและความต่อเนื่องกันไปเป็นสายลงไป
- ๓) สอนด้วยของจริง โดยให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเองหรือเรียกว่าประสบการณ์ตรง เช่น ทรงสอนพระนันทะที่คิดถึงคู่รักคนงาม ด้วยการพาไปชมนางฟ้า นางอัปสรเทพธิดาให้เห็นกับตา เป็นต้น
- ๔) สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง ไม่วกวน ไม่นอกเรื่อง
- ๕) สอนมีเหตุผล ตรองแล้วเห็นจริงตาม คือสมเหตุสมผล เรียกว่า สนิทาน
- ๖) สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล เช่น ตอนที่พระพุทธรเจ้าประทับอยู่ในป่าประดู่ลายใกล้เมืองโกสัมพี ได้ทรงหยิบใบไม้ประดู่ลายเล็กน้อยใส่กำพระหัตถ์ แล้วตรัส

^๕ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (นนทบุรี: โอเอ็นจิการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๓๓-๔๕.

ถามภิกษุทั้งหลายว่า ไบประคู้ลายในพระหัตถ์กับในป่า ไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ในป่ามากกว่า จึงตรัสว่า สิ่งที่พระองค์ตรัสรู้แต่มิได้ทรงสอน เหมือนไบประคู้ลายในป่า ส่วนที่ทรงสั่งสอนน้อยเหมือนไบประคู้ลายในพระหัตถ์ และตรัสแสดงเหตุผลในการที่มิได้ทรงสอนทั้งหมดเท่าที่ ตรัสรู้ว่า เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์

๗) สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่จะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖ ประการ^๕ ดังนี้

๑. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- ไม่ตรัส
๒. คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- ไม่ตรัส
๓. คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- เลือกกาลตรัส
๔. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- ไม่ตรัส
๕. คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- ไม่ตรัส
๖. คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น
- เลือกกาลตรัส

ลักษณะของพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ คือ ทรงเป็นกาลวาที สัจจวาที ภูตวาที อุตถวาที ธรรมวาที และวินัยวาที

๒) หลักเกี่ยวกับผู้เรียน

ในการสอนแต่ละครั้ง พระพุทธเจ้าทรงคำนึงถึงลักษณะของผู้เรียน ดังนี้

๑) รู้ คำนึงถึงการสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล เช่น คำนึงถึงจริต ๖ ซึ่งหมายถึงอุปนิสัยของคน ในโลกที่มีความแตกต่างกัน ได้แก่ รากจริต โทสจริต โมหจริต ศรัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต^๖

^๕ ดูประกอบใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๘๖/๘๘.

^๖ ธ.ธรรมรักษ์ และจิตตาวชิระ, พระพุทธเจ้าสอนชนะใจคน, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสารสินการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐-๑๖.

๒) ผู้เรียนมีความแตกต่างกันทางด้านระดับความสามารถทางสติปัญญาของแต่ละบุคคล เช่น พระองค์ทรงยกบัว ๔ เหล่า ขึ้นมาเปรียบเทียบกับบุคคล ๔ ประเภท ดังนี้

๑. บุคคลผู้รู้ ผู้เข้าใจได้ฉับพลัน เรียกว่า อุคฆฏิตัญญู เทียบกับบัวพื้มน้ำ แต่พอรับสัมผัส รศมีตะวันก็จะบาน ณ วันนั้น หมายถึงผู้มีสติปัญญาดีมาก ฉลาดเฉียบแหลม

๒. บุคคลผู้สามารถรู้เข้าใจได้ เรียกว่า วิปจิตัญญู เทียบกับบัวปริมน้ำ จักบานต่อวันรุ่งขึ้น หมายถึงผู้มีสติปัญญาดี

๓. บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำ ใช้วิธีการยกย่องให้เข้าใจได้ต่อ ๆ ไป เรียกว่า ไนยยะ เทียบกับบัวงามใต้พื้นน้ำจักบานในวันต่อ ๆ ไป หมายถึงผู้มีสติปัญญาพอใช้

๔. บุคคลผู้อับปัญญา มีดวงตามืดมิด ยังไม่อาจให้บรรลुकุณวิเศษในชาตินี้ได้เรียกว่า ปทปรมะ เทียบกับบัวจมใต้น้ำเป็นรักษาแห่งปลาและเต่า หมายถึงผู้ไม่มีปัญญา

๓) ปรับวิธีสอนให้เหมาะสมกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคลอาจใช้ต่างวิธี

๔) คำนี้ถึงความพร้อม ความสุขงาม ความแก่รอบแห่งอินทรีย์หรือญาณ ที่บาลีเรียกว่า ปริปากะ ของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นราย ๆ ไป

๕) สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำ ได้ผลจริง

๖) การสอนดำเนินไปในรูปที่ทำให้รู้สึกว่าคุณเรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกันในการแสวงหาความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้ตอบเสรี

๗) เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นราย ๆ ไป ตามควรแก่กาลเทศะ และ เหตุการณ์

๘) ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อยและมีปัญหา

๓) หลักเกี่ยวกับการสอน มีดังนี้

ในการสอนพระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการสอน ตามบทบาทการสอน ดังนี้

๑) สร้างความสนใจ ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดี จะช่วยให้การสอนประสบความสำเร็จเป็นอย่างมากอย่างน้อย ก็เป็นเครื่องดึงความสนใจและนำเข้าสู่ เนื้อหาได้

๒) สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลินไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้เกิดความ อึดอัดใจและให้เกียรติกับผู้เรียน

๓) สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบตนและ ผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใคร ๆ

๔) สอนโดยเคารพ คือตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งมีค่า มองเห็นความสำคัญของผู้เรียน เช่น พระพุทธจริยานี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าเมื่อนาคจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย อนาคต ย่อมแสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ถ้าแม้จะแสดงแก่ภิกษุณี แก่อุบาสก อุบาสิกา แก่ปุถุชน ทั้งหลาย โดยที่ผู้สอนแม้แก่คนขาทานและพรานนก ก็ย่อมแสดงโดยเคารพ หาแสดงโดยขาดความเคารพไม่”^๗

๕) ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ขวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่างที่ว่า “พระสมณะโคดมมีพระดำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน”^๘

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้ามีหลายวิธี เช่น วิธีการสอนแบบสนทนา (สากัจฉา) วิธีการสอนแบบบรรยาย วิธีการสอนแบบตอบปัญหา วิธีการสอนแบบวางกฎข้อบังคับ วิธีการสอนแบบสาธิต เป็นต้น ทรงใช้เทคนิคการสอนที่หลากหลายวิธี พร้อมกับวิธีการสอนแต่ละแบบ ให้มีความเหมาะสมกับบุคคลประเภทต่าง ๆ ประกอบด้วย การเล่านิทานประกอบ การใช้ถ้อยคำเหมาะสม การรู้จักจังหวะและโอกาส การยืดหยุ่นและการเสริมแรงในการสั่งสอนเผยแผ่พระศาสนาแก่บุคคลทุกชนชั้นวรรณะในสังคมอินเดียสมัยพุทธกาล จนได้รับความสำเร็จในการสอนเป็นอย่างดีเยี่ยมเพราะผู้ฟังได้ บรรลุธรรมตามศักยภาพของระดับสติปัญญา จนถึงขั้นบรรลุธรรมสูงสุดสำเร็จเป็นพระอรหันต์

สรุป

การบริหารจัดการและการขับเคลื่อนงานของครูพระสอนศีลธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดอบรมวิธีการสอนและเทคนิคใหม่ ๆ ให้กับพระสอนศีลธรรม เพื่อนำมาใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การเรียนรู้ของหลักสูตร จัดอบรมพระสอนศีลธรรมในด้านการผลิตและพัฒนาสื่อการสอนและการใช้นวัตกรรมเทคโนโลยีให้มีความหลากหลายสมกับวัยของผู้เรียน ได้ศึกษาสรุปปัญหาของการขับเคลื่อนงานของครูพระสอนศีลธรรม เพื่อพัฒนาประสิทธิภาพการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนต่าง ๆ อีกทั้งพระสอนศีลธรรมควรมีการทบทวนบทเรียนที่ได้สอนมาแล้วก่อนเข้าสู่เนื้อหาในปัจจุบัน ควรเพิ่มจำนวนพระสอนศีลธรรมให้ครอบคลุมทั่วทุกโรงเรียน ควรสร้างบรรยากาศ เช่น สอนธรรมศึกษาในห้องจริยธรรมและนอกสถานที่บริเวณวัดที่ใกล้กับโรงเรียน ส่วนสิ่งสนับสนุนทางการศึกษาหน่วยงานต้นสังกัดของพระสอนศีลธรรมและโรงเรียนควรมีการสอบถามสำรวจความต้องการจากพระสอนศีลธรรม พร้อมให้การสนับสนุน ควรมีกิจกรรม

^๗ อก.ปญจก.(ไทย). ๒๒/๙๙/๑๖๘.

^๘ ม.ม.(ไทย). ๑๓/๓๘๗/๔๗๘.

พัฒนา พระสอนศีลธรรมด้านทักษะในการจัดการเรียนการสอน พร้อมทั้งการวัดผลและประเมินผลที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งจะสอดคล้องกับระบบการเรียนรู้และเทคโนโลยีสนับสนุนการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่เข้าถึงได้สำหรับทุกคน

บรรณานุกรม

ธ.ธรรมรักษ์ และจิตดาวชิระ. พระพุทธเจ้าสอนชนะใจคน. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๕.

แผนยุทธศาสตร์พระสอนศีลธรรม ในช่วงแผนพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับที่ ๑๑ (๒๕๕๕-๒๕๕๙). สำนักงานพระสอนศีลธรรมมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). พุทธวิธีในการสอน. นนทบุรี: โอเอ็นจีการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๒.

พระครูโพธิสุวรรณคุณ (มานพ จันทาโก). บทบาทของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนที่มีต่อการจัดการเรียนการสอน. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ) ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สำนักงานพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม. สรุปผลการดำเนินงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ปีงบประมาณ ๒๕๔๘-๒๕๕๐. สำนักงานพัฒนาคุณธรรมจริยธรรม กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๐.

สุเทพ เชื้อสมุทร. รูปแบบการพัฒนาสมรรถนะพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา. วารสารวิชาการ มหาวิทยาลัยอีสเทิร์นเอเซีย ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๕๘) : ๘๗.